

نقد صورت‌تگرایانه شگردهای زبانی در اسرارالتوحید و تأثیر آن در هنر و تمدن قرن پنجم و ششم هجری

چکیده

هنجارگریزی یکی از اصطلاحات مهم قرن بیستم است؛ یکی از صورت‌تگرایان روسی به نام ویکتور شک洛夫سکی Viktor Shklovski نخستین گام در زمینه صورت‌گرایی را با انتشار "رستاخیز واژه" در سال ۱۹۱۴ م برای اولین بار آن را مطرح ساخت و در مقاله «هنر به منزله شگرد» بر اساس واژه روسی آن را ostrevanenja به کار برد. صورت‌گرایی به عبارت دیگر، رویکردی انتقادی است که خصیصه‌های درونی و ذاتی یک متن را مورد تحلیل قرار می‌دهد. این خصیصه‌ها نه تنها دستور زبانی هستند بلکه می‌توانند صنایع به‌کار رفته در اثر را نیز شامل شوند. هنر و تمدن ایران در قرن پنجم و ششم هجری تا حدی رونق یافت و این رونق را می‌توان در آثاری چون اسرارالتوحید جستجو کرد. ادبیات عرفانی کلاسیک همواره غنی از ویژگی خاص زبانی بوده است، که یکی از این آثار ماندگار، کتاب «اسرار التوحید» اثر محمدبن منور می‌باشد که دارای مختصات زبانی و لغوی بی‌نظیری است. این پژوهش به شیوه توصیفی، تحلیلی و کمی بر اساس دیدگاه نقد صورت‌تگرایانه انجام شده است تا به بررسی انواع شگردها و هنجارگریزی‌های زبانی در اسرارالتوحید بپردازد. از آنرو که شاخصه اصلی نثر ابوالسعید کاربست شگردهای یاد شده می‌باشد، بررسی متن اسرارالتوحید نشان از آن دارد که نثر علمی آن؛ آب حیاتی در رگ سنت‌های تکراری ادبیات بود و مبانی جدیدی برای علوم ایجاد کرد، اما زبان نثری ابوالسعید ابوالخیر، زبانی ورای زبان عادی و معمولی است، بلکه در کنار آشنایی زدایی از زبان مأنوس، جانب رسانگی را نیز رعایت کرده است، یعنی خواننده بعد از تأمل، معنی مکتوم را کشف می‌کند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی ویژگی‌های سبکی اسرارالتوحید.

۲. بررسی کیفیت هنر و تمدن ایران در قرن پنجم و ششم هجری.

سوالات پژوهش:

۱. اصلی‌ترین ویژگی‌های سبک عمومی و اختصاصی اسرارالتوحید چیست؟

۲. هنر و تمدن ایران در قرن پنجم و ششم هجری چه وضعیتی داشته است؟

واژگان کلیدی: اسرارالتوحید، صورت‌گرایی، شگردهای زبانی، هنر و تمدن ایران، قرن پنجم و ششم هجری.

یکی از شیوه‌های تأثیرگذاری بر خواننده، بیان معنای عمیق است که خواننده را به اندیشیدن وا دارد و بخشی از این تأثیرگذاری در آفرینش خلاقانهٔ مختصات و ساختار زبانی و ادبی پدید می‌آید. راز حادثهٔ هنری و ظهور بُعد هنری زبان به مهارت نویسنده و به کارگیری توانمندی‌های ساختاری بستگی دارد. اگر نویسنده ریزه‌کاری‌های چینی ساختاری زبان و مایه‌های صورخیال را به‌خوبی بداند، می‌تواند واقعیت زبان را به واقعیت ادبی تبدیل کند. بررسی متون نثر صوفیانه به‌ویژه از قرن چهارم به بعد نشان می‌دهد که اغلب نویسندگان با علوم بلاغی زمان خود آشنا هستند و ظریف‌ترین پیوندهای اجزای ساختار را در زیباترین و فراهنجارترین مختصات زبانی و ادبی به کار می‌برده‌اند تا جایی که می‌توان گفت در زبان صوفیان بزرگ، نخستین دغدغه بیان اندیشهٔ کمتر تحت‌الشعاع زیبایی‌آفرینی زبانی و ادبی است و شگفت‌انگیزتر اینکه همین خلاقیت‌های زبانی و ادبی، ابزار تأثیرگذار آنان بر اندیشهٔ مخاطبان شده است. مختصات زبانی و ادبی یکی از مهم‌ترین نکاتی است که در یک بررسی سبکی مورد توجه قرار می‌گیرد. سبک فرد در نوع گزینش وی از نظام زبان صورت می‌گیرد. یک فرد قادر نیست تمام ساخت‌ها و کلمات زبان را در سخن خویش به کار ببرد، کاربرد گروهی از کلمات و ساختارهای دستوری در گفتار یک فرد محصول عادت اوست و این عادت تحت تأثیر نگرش، اعتقادات، محیط اقلیمی، طبقهٔ اجتماعی، نوع مطالعات، تحصیلات، مذهب و علایق وی قرار می‌گیرد. شناخت مختصات گوناگون زبانی و ادبی یک متن مقدمه‌ای برای هرگونه ارزیابی گوناگون زبانی و ادبی یک متن مقدمه‌ای برای هرگونه ارزیابی آن اثر است. دانش سبک‌شناسی یکی از دانش‌هایی است که برای شناخت متن به محقق بسیار کمک می‌نماید. اصطلاح سبک هم به‌ویژگی‌های نگارشی یک دوره، ژانر یا بافت خاص اطلاق می‌گردد و هم به مفهوم ویژگی‌های خاص موجود در نوشته‌های یک شخص اشاره دارد. در دهه‌های اخیر و هم‌زمان با گسترش مطالعات در زمینهٔ شناسایی مؤلف/ اثر زبان‌شناسان عبارت دیگری برای اشاره به مشخصه‌های زبانی مختص هر شخص به کار گرفتند. این عبارت زبانی شخصی یا زبان فردی (Idiolect) است که مک نامین (۲۰۰۲: mc.menamin) آن را ترکیب یگانه و ناخودآگاه شخص از دانش زبانی، پیوندهای شناختی و تأثیرات فرا زبانی می‌داند (علیزاده و بهروزی‌فر، ۱۳۹۴: ۴۶).

اسرارالتوحید تألیف محمد بن منور در شرح احوال شیخ ابوسعید ابوالخیر و مقامات ژنده پیل تألیف سدیدالدین محمد غزنوی در شرح احوال شیخ احمد بن جام نامقی از این دسته است. دستهٔ دوم تذکره‌های عمومی مانند تذکره‌الاولیای عطار است که در آن به ریاضت، کرامت، احوال عارفانه و حکایاتی از این قبیل در دامنهٔ بیشتری توجه شده است (غلامرضایی، ۱۳۸۷: ۷۲). اسرارالتوحید نیز یکی از منابع اساسی به‌منظور بررسی اوضاع زبانی، ادبی، اجتماعی و سیاسی ایران در قرن پنجم و ششم هجری است که خاطر محتوای دقیق و جزئیات مربوط به زندگانی ابوسعید و روحيات وی و بیان مفاهیم عرفانی در پرده‌ای از نثر ساده و دلاویز از ارکان استوار نثر فارسی و عرفانی محسوب می‌شود. از دیدگاه هنر داستان‌پردزای و نیز اشتمال بر نخستین نمونه‌های نثر مسجع نیز می‌توان این کتاب را یکی از نخستین آثار برجستهٔ نثر صوفیانه دانست. از آنجا که این کتاب نقل بی‌کم و کاست گفته‌ها، اقوال و سخنان شیخی است که در قرن سوم و چهارم می‌زیسته در نتیجه ویژگی‌ها و اختصاصاتی که در این کتاب مشاهده می‌شود آن را در ردیف آثاری قرار می‌دهد که در دورهٔ اول نثر فارسی تألیف شده است. مختصات سبکی کتاب اسرارالتوحید از قبیل نسبت واژه‌های فارسی به [عرب و غیرفارسی]، ساده بودن کلمات، کاربرد صورت‌های کهن کلمات، استعمال لغات مهجور فارسی و معانی خاص حروف اضافه از جمله مواردی است که در ویژگی‌های زبانی این کتاب بسیار به چشم می‌خورد. هنجارگریزی در صورتی که در آثار شاعر یا نویسنده‌ای بسامد قابل توجهی داشته باشد یکی از مهم‌ترین عوامل محققندهٔ سبک متون ادبی محسوب می‌شود. هنجارگریزی انحراف از قواعد حاکم بر زبان هنجار و عدم مطابقت و هماهنگی با زبان متعارف است (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۴۴۵). این هنجارگریزی زمانی تحقق می‌یابد که اولاً

بیانگر مفهومی باشد، دوم آنکه بیانگر مقصود گوینده باشد و سوم به قضاوت مخاطب، غایت‌مند باشد (صفوی، ۱۳۸۳: ۴۴).

بر اساس جستجو‌هایی که در پایگاه‌های اینترنتی نورمگز، مگیران، ایران داک صورت پذیرفته است، در رابطه با موضوع حاضر پژوهش‌های زیر انجام شده است: مشیدی و اصغری یاقوت (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با موضوع «امر به معروف و نهی از منکر از منظر عرفانی (با تکیه بر اسرارالتوحید)» به بررسی این مقوله پرداخته‌اند. مقاله‌ای دیگر با عنوان «بررسی جلوه‌های اساطیری در اسرارالتوحید» توسط سارا چالاک و ایوب مرادی (۱۳۹۵) نگاشته شده است. پژوهش دیگری با موضوع «تحلیل کارکرد «مفهوم انسان مذهبی» میر چا الیاده در حکایات کرامات فارسی با تکیه بر اسرارالتوحید» توسط قومی و دیگران (۱۳۹۷) به رشته تحریر درآمده است. بنابراین رساله پژوهش حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای انجام شده است بر آن است تا با کمک دانش سبک‌شناسی و نقد فرمالیستی و به‌شیوه‌ای علمی متن اسرارالتوحید را در دو مختصه واکاوی نماید و ویژگی‌های این دو نثر را تحلیل و بررسی کند و تفاوت و وجوه شباهت (سبک‌شناسی - فرمالیستی) زبانی و ادبی دو کتاب و انعکاس آن در وضعیت هنر و تمدن قرن پنجم و ششم هجری را تحلیل نماید.

نتیجه‌گیری

اسرارالتوحید نمونه برجسته از کتب نثر صوفیانه و عرفانی در ادب فارسی است که به لحاظ سبکی مختصات ویژه‌ای دارد. نویسنده، در رعایت شیوه بیان پیشینیان خود، و آنچه در روزگار خودشان اصول بلاغت دانسته می‌شد، بسیار کوشیده است. از آنجا که ابوالسعید اهمیت دادن به وعظ و اندرزهای صوفیانه بوده، به همین شکل، کارش در گسترش قلمرو واژگان و زبان، نیز چندان فراتر از کار دیگر صوفیان خراسان نرفت. گویی آنها به کلام و سنت زبانی صوفیان وفادار ماندند. شاید علت این بود که آنها میان زمان پیشینیان خود و درک عرفانی آنها از دین و جهان همانندی یا نسبتی ماهوی قائل می‌شدند، و جدا کردن آنها را از یکدیگر درست نمی‌دانستند. به همین خاطر، شباهت‌های زیادی در نثر ابوالسعید با نثر محمد بن منور دیده می‌شود. اساسی‌ترین ویژگی‌های سبک و ساختار ادبی و زبانی اسرارالتوحید کهنگی زبان و بهره‌گیری از آرایه‌های شعری جهت پربار ساختن نثر و القای مفاهیم عرفانی، استعمال لغات در معنای خاص، وفور لغات و ترکیبات عربی، کاربرد حروف اضافه در معانی متفاوت، کاربرد واژگان در معانی متعدد، استفاده از سجع، کاربرد فعل در زمانهای متعدد و انواع مختلف (پیشوندی، مرکب و ..)، استفاده از زبان کهنه، ساده و قابل فهم برای مخاطب، به کارگیری جملات ساده و قابل فهم و روان، استفاده از آرایه‌ها و صنایع بدیعی همچون: تشبیه، استعاره، کنایه، تشخیص، تضاد، پارادوکس، تمثیل و ... است. در اسرارالتوحید از افعال پیشوندی زیادی با پیشوندهای متعدد استفاده شده است. وجود شکل‌های قدیمی و جدید - واژه‌ها، همچنین وجود سبک‌های نگارشی مختلف در اثر، نشان از این دارد که نویسنده در ارائه نثر به شکل التقاطی و بینامتنی عمل کرده؛ یعنی تعداد فراوانی از واژه‌ها، جمله‌ها و بندها را به شکل روایت و نقل و قول از متن‌های دیگر تاثیر گرفته و وارد متن کرده و به همین دلیل نثر اسرارالتوحید از لحاظ وفور کاربرد واژگان کهن بالاست. بررسی‌ها نشان می‌دهد صورت‌گرایی یا فرمالیست در هنرهای قرن پنجم و ششم نیز نمود واضحی یافته است.

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۹۳). ترجمه حسین انصاریان، تهران: چاپار.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگنامه ی فارسی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۷۰). سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، جلد دوم، چاپ ششم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- تولان، مایکل. (۱۳۸۶). روایت شناسی، درآمدی بر زبان شناسی - انتقادی. ترجمه ی فاطمه علوی و فاطمه نعمتی. تهران: سمت.
- حق شناس، علی محمد. (۱۳۸۲). زبان ادب فارسی در گذر گاه سنت و مدرنیته. تهران: آگاه.
- درگاهی، محمود. (۱۳۷۷). نقد شعر در ایران. تهران: امیرکبیر.
- داد، سیما. (۱۳۷۵). فرهنگ اصطلاحات ادبی. تهران: مروارید.
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). انواع نثر فارسی. تهران: سمت.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۶). شعر بی دروغ، شعر بی نقاب. تهران: جاویدان.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). زبان شعر در نثر صوفیه (درآمدی به سبک شناسی نگاه عرفانی)، تهران: سخن.
- ..... (۱۳۸۷). شاعر آینه‌ها. تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۰). بیان. تهران: انتشارات فردوس.
- ..... (۱۳۷۷). کلیات سبک‌شناسی، تهران: انتشارات فردوس، چاپ اول.
- ..... (۱۳۹۳). سبک‌شناسی نثر، تهران: میترا.
- ..... (۱۳۸۸). معانی. تهران: انتشارات فردوس.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۴۸). گنجینه ی سخن. تهران: دانشگاه تهران.
- صفوی، کورش. (۱۳۷۳). از زبانشناسی به ادبیات. تهران: چشمه.
- غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۸). سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه از قرن پنجم تا اوایل قرن هشتم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- ..... (۱۳۸۷). سبک‌شناسی شعر پارسی. از رودکی تا شاملو. تهران: جامی.
- ..... (۱۳۷۷). سبک‌شناسی شعر فارسی. از رودکی تا شاملو. تهران: جامی.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۰). سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، تهران: سخن.
- فتحی، مریم، یوزباشی، عطیه. (۱۳۹۵). «معماری ایران دوره سلجوقی با تاکید بر تزیینات آجرچینی مناره و گنبد مسجد جامع برسیان»، اولین همایش هنر و صنعت در ساختمان عمران، معماری و شهرسازی.
- محمدبن منور. (۱۳۹۳). اسرارالتوحید. تهران: آگاه.
- محمدی، مهدی؛ تندی، احمد و مازیار، امیر. (۱۳۹۸). «معرفی و طبقه‌بندی سفالینه‌های دوره سلجوقی»، فصلنامه هنرهای صناعی اسلامی، شماره ۲، صص ۱۴۵-۱۳۳.
- نوروزی طلب، علیرضا؛ افروغ، محمد. (۱۳۸۹). «بررسی فرم، تزیین و محتوا در هنر فلزکاری دوره سلجوقی و صفوی»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲، صص ۱۲۸-۱۱۳.